

І.М.Петренко*

ЗГОДА ЯК УМОВА УКЛАДАННЯ ШЛЮБУ В КОНТЕКСТІ ШЛЮБНО-СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН МИРЯН РОСІЙСЬКОЇ ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ (XVIII ст.)

У статті йдеться про згоду наречених, батьків, поміщиків, військових як необхідну умову укладання шлюбу між мирянами Російської православної церкви XVIII ст. Розглянуто процес втручання державної влади в компетенцію церкви у шлюбно-сімейних справах, зокрема запровадження шлюбної присяги для батьків. Акцентовано на тому, що згода на шлюб селян, поміщиків і військових була способом державного регулювання і втручання у шлюбно-сімейні відносини.

Шлюбно-сімейні відносини становлять собою своєрідну квінтесенцію політичних, економічних, соціальних і правових інститутів. Еволюція родини тісно пов'язана з еволюцією суспільних відносин. Відтак вивчення історії шлюбу і сім'ї важливе для розуміння особливостей руху населення, осмислення специфіки правових відносин, розвитку політичних, економічних і соціальних систем. На них сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Сім'я – свого роду підґрунтя історії держави, яке відкриває дослідникові глибинні структури нашого минулого¹. З'ясування шлюбно-сімейних відносин у контексті соціальної історії наразі є досить актуальною проблемою.

У XVIII ст. на тлі модернізації Російської імперії відбувалося формування нових демографічних уявлень. Водночас слід зауважити, що в Росії сім'я була однією з основ соціальної і політичної стабільності держави. Тож вивчення різних сторін шлюбно-сімейних відносин у повсякденній культурі населення викликає особливий інтерес. З огляду на це актуальність дослідження шлюбно-сімейних відносин обумовлена роллю інституту сім'ї у житті суспільства, їх ретроспективний аналіз дозволить не тільки уникнути можливих помилок, що мали місце в минулому, але й накреслить шляхи та способи їх ефективного правового регулювання.

У правовому регулюванні шлюбно-сімейних відносин виділяються укладання, здійснення і припинення шлюбу. Умови укладання шлюбу в різних періодах розвитку держави були неоднаковими. Окремі з них існують і до сьогодні, але їх зміст змінювався з розвитком суспільства (як-от шлюбний вік, волевиявлення, спорідненість, стан здоров'я тощо), деякі відмирають (приміром, соціальний статус наречених, віросповідання, траурний термін), натомість виникають нові (скажімо, документальне підтвердження стану здоров'я). До умов укладання шлюбу, визначених суспільним побутом, належали насамперед згода наречених, батьків або опікунів, поміщиків (для селян). У XVIII ст. виникла нова умова, запроваджена світським законодавством – згода на шлюб військовослужбовців мали давати їхні полкові командири.

Аналіз розвідок, в яких започатковано розв'язання досліджуваної проблеми, слід розпочати із праць істориків права М.Владимирського-Буданова, О.Загоровського, К.Неволіна, І.Оршанського, В.Латкіна², які простежили трансформацію не лише сімейного законодавства Росії, а й еволюцію російського законодавства стосовно шлюбно-сімейних відносин у цілому. Учені звернули увагу і на згоду як умову укладання шлюбу.

* Петренко Ірина Миколаївна – канд. іст. наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

E-mail: petr-ir@rambler.ru

Канонічне сімейне право було предметом дослідження церковних істориків І.Бердникова, О.Павлова, М.Горчакова, М.Суворова³. У своїх працях вони розглядали вплив візантійської юриспруденції на шлюбно-сімейне право Російської імперії, визначали й аналізували ступінь запозичення норм, встановлювали співвідношення церковного і світського права. Учені проаналізували згоду на отримання шлюбу в Російській православній церкві і порівняли умови її отримання та наслідки в канонічному праві.

Із дореволюційних дослідників шлюбно-сімейних відносин українців слід назвати істориків О.Левицького, А.Лебедева, О.Єфименко, О.Фотинського⁴. У своїх розвідках вони вказували на самотність шлюбно-сімейних відносин українців, показували негативні впливи норм російського права на еволюцію традиційних уявлень про родину, з'ясовували причини сімейних конфліктів та їхнє розв'язання. Учені проаналізували насильні шлюби, укладені без дозволу наречених і батьків, а також наголосили на поширеності цього явища на українських землях.

Серед сучасних досліджень шлюбно-сімейних відносин у Російській імперії слід виокремити праці російських істориків М.Цатурової, Б.Миронова, В.Лещенко⁵ та правознавців Е.Левшина, Н.Нижник⁶, а також українських – історика В.Маслійчука і літературознавця М.Сулими⁷. Вони розглянули таку умову укладання шлюбу, як згода, навівши приклади з приватного життя.

Метою статті є дослідження дотримання такої умови укладання шлюбу, як згода, серед мирян Російської православної церкви XVIII ст.; зіставлення букви закону і повсякденних практик соціуму щодо згоди на шлюб наречених, їхніх батьків, поміщиків, а для військових – командирів.

Морально-релігійна орієнтація сім'ї була спрямована на авторитет її глави, повагу до старших. Така позиція покірності призводила до залежності дітей від батьків. У цьому питанні велика роль відводилася церкві, орієнтація котрої на покірність дітей батькам, очевидно, мала призвести до того, що перші не повинні були чинити опору другим, заявляючи про власну позицію.

У Русі діти одружувалися не інакше, як за дозволом батьків. Син або дочка, котрі не погоджувалися вступати у шлюб і суперечили батьківській волі, могли бути позбавлені спадщини. Устав князя Ярослава Короткої редакції забороняв батькам перешкоджати бажанню дітей одружитися, щоб не допустити спроб самогубства.

У Московській державі шлюби залежали не від добровільної згоди молодих, а від батьків. Із цього приводу Г.Котошихин зауважував: «А случится которому боярину и ближнему человеку женити сына своего, или самому, или брата и племянника женити [...] и посылают к отцу невесты, будет хочет дочь свою, или инаго кого выдать замуж, на те речи скажет ответ, что он девицу свою выдать замуж рад, только подумает о том с женою своею и с родичами [...]. А дочь, или кому-нибудь о том не скажут и не ведают до замужества своего»⁸. Коли нареченому подобався розпис посагу нареченої й обидві сторони призначали зговір, тоді він приїжджав до батьків дівчини, складали рядний запис і святкували. При цьому наречену йому не показували, він не бачив її до самого весілля. Відмінність царських весіль полягала в тому, що наречений сам обирав собі наречену з багатьох дівчат, яких привозили з різних районів держави.

Чинний на українських землях І Литовський статут (1529 р.) містив норму (розділ 4, пункт 10), яка проголошувала, що коли дочка без згоди батьків вийде заміж, то вона позбавлялася приданого та майна, що його мала б успадкувати за материнською лінією; якщо б вона була одна у батька, то майно, котре мала успадкувати за батьківською лінією, переходило до інших

родичів⁹. Наявність цього пункту свідчила, очевидно, про поширеність подібного явища й спроби державної влади боротися зі шлюбами, укладеними без батьківської згоди.

Відомий історик і етнограф О.Левицький, аналізуючи родинні стосунки українців XVI–XVII ст., називав умови, які сприяли тому, щоби шлюб справді виявився щасливим: свобода вибору, відсутність примусу з боку батьків, рівноправність подружжя у шлюбі¹⁰. Однак у XVIII ст., у зв'язку з великодержавною політикою російського царизму, деморалізацією шлюбно-сімейних відносин, поступовим запровадженням кріпосного права зросли примусові шлюби, які укладалися з ініціативи батьків і поміщиків без урахування бажання своїх дітей або кріпаків, котрі не мали можливості чинити опір вінчанню через страх. Таке явище було поширеним у Російській імперії. Відтак Сенат, обговорюючи його наслідки, навіть звертався до імператора з проханням «учинить во всем российском государстве [...] запрещение»¹¹ таких шлюбів. Першою й необхідною умовою укладання шлюбу була згода наречених. Однак, незважаючи на заходи влади, спрямовані на уникнення одружень без згоди наречених, на практиці примусові шлюби продовжували існувати.

Із приходом до влади Петра I почалося реформування такої консервативної сфери людського життя, як шлюбно-сімейні відносини. Цареві довелося примирити дві протилежності: з одного боку, зберегти вільний вибір тих, хто укладав шлюб, а, з іншого, – залишити батькам право брати участь в укладанні шлюбів дітей. Це завдання було розв'язане указом від 12 квітня 1722 р., за яким батьки й поміщики мали поклястися у тому, що одружують своїх дітей і селян без примусу¹².

Указом від 5 січня 1724 р. «О непринуждении родителей детей и господам рабов своих и рабынь к браку без самовольного их желания» примусові шлюби остаточно було оголошено недійсними під загрозою стягнення великих штрафів із батьків та поміщиків¹³. Вищі прошарки суспільства присягали у Синоді, інші – в єпархіях, а дрібні різночинці – священикам, які спеціально для цього призначалися. Порушники присяги піддавалися церковному і світському покаранню, якщо виявлялося, що вони чинили тиск на тих, хто укладав шлюб. Формально присяга проіснувала до 1775 р. Варто навести її повністю: «Аз, нижепоименованный, обещаюсь и клянусь всемогущим Богом пред святым его Евангелием, что сочетающийся ныне браком сын мой (или племянник в сыновском лице при мне обретающийся) означив чин и место служения его и прозвание, имярек, который поемлет в жену себе девицу (или вдову) имярек, имярек дочь, намерен с моего позволения законно сочетаться своим позволением добрым и непринужденным имеет крепкую на ту мысль, и усердное желание, и непревратное намерение, и честно по достоянию тайны сея, в супружество с нею совокупится хочет, и средства между оными духовного и плотского, и присвоения до супружества недопущающего, и иного никакова правильного препятствия супружества возбраняющего не обретається, и от меня оному сочетающемуся ни единого к тому оных персон супружеству принуждения никаким образом пред сего не происходило, и ныне нет, и сие клятвенное изъявление заключат тако, ежели едино что от вышереченного явится когда неистинно, повинен я истязанию церковному и политическому. В заключение сей моей клятвы целую слова и креста Спасителя моего, и подписуюсь имярек»¹⁴.

Клятвенні обіцянки рідних у тому, що їхні сини укладають шлюб із власної волі та за згодою, містяться у фондї «Прилуцьке духовне правління» Державного архіву Чернігівської області¹⁵. Наприклад, у підписці від 16 січня 1792 р. ідеться: «Я, нижеподписавшийся, обещаюсь и клянусь всемогу-

щему Богу, пред святым его Евангелием в том, что сочетавшийся святым браком сын мой молодец Терентий Юрченко казак маньковский, который поемлет себе в жену девицу Пелагею, умершего посполитого казенного Власа Коротченка дочь, намерен с моего позволения законосочетаться с своим произволением добром, а не принуждением имеет на то крепкую мысль, и усердное желание, и непревратное намерение, и честно по достоянию себе в супружество с нею совокупиться хочет. И сродства между ними духовного и плотского присвоения до супружества недопускаемого явного никакого препятствия к супружеству принуждения никаким образом наперед сего не происходило» (підписи батька Андрія Юрченка, дядька Василя Калениченка)¹⁶.

Акт 1724 р. на законодавчому рівні було підтверджено 20 червня 1765 р. Тоді, за указом Синоду, священників суворо зобов'язали наглядати за тим, щоби «родители детей и всякого звания люди – рабов своих и рабынь к брачному сочетанию без самопроизвольного их желания отнюдь не принуждали и не брачили под опасением тяжкого штрафования. Прежде венчания брачных приводит родителей их обоих совокупляющихся персон, как отцов, так и матерей; а которые в живых не имеют родителей, то тех, которые вместо родителей действительно вменяются, к присяге по нижеследующей форме в том, что они не неволею сына женят, а другие не неволею замуж дочь дают»¹⁷. Крім того, суворо наказувалося записувати шлюби в метричні книги. Священнослужителі зобов'язувалися рапортувати в консисторію, а вона – у Синод про отримання указу про заборону здійснювати вінчання без дозволу батьків і поміщиків.

У 1789 р. Чернігівська духовна консисторія зобов'язала панотців виконувати царський указ від 5 січня 1724 р. «по точной сии приложенною при нем формы присяги, правилами к присяге родителей или родственников с поименованием лиц, за кого они в указанных обстоятельствах присягают, чтоб впредь священники записывали в метрические тетради родившихся и браком сочетавшихся, и умерших сразу по совершении сих треб, не отлагая ни малейшего времени», під загрозою «жесточайшего штрафования»¹⁸.

Незважаючи на такі заходи, у 1792 р. Чернігівська духовна дикастерія (духовний суд – І.П.) констатувала, що деякі ієреї «не приводят к присяге обоих лиц совокупляющихся родителей и за неимением тех свойственников их, – также не берут от владельцев заручных под присягою писем в том, что они брачаться подданных своих не неволят»¹⁹. У зв'язку з цим 23 червня 1792 р. було знову оголошено указ про те, що слід обов'язково отримувати згоду від батьків або родичів і вимагати розписки.

Однак такі гарантії свободи волевиявлення тих, хто укладав шлюб, на практиці переважно не виконувалися. Історик А.Лебедев опублікував справу про примусовий шлюб Євдокії Климової, яка розповіла, що у січні 1719 р. рідний брат Петро видав її заміж за Василя Лук'янчикова. Коли жінку привели до церкви, вона плакала і благала священника не вінчати її, а той бив наречену до крові, «и от той крови ризы окровавлены были, и от того попова боя в те поры шла у меня кровь ртом и из носу, а поезжане били меня в той церкви плетьюми, а он, поп Максим, таскал меня за косу, и оный же поп Максим поезжанам такие слова говорил: «Дайте волхва», и по тем его словам привели волшебника, и говорил он, поп, тому волхву: «Сделай ты нам, чтобы невеста говорила нам наше», и он, волхв, наговорил воду и наговорную воду он и поезжане, схватя меня, влили мне в рот насильно, и от того его попова боя и наговорного волшебного напоения стала я в то число в беспамятстве замертво, и после того волшебного напоения оный поп меня бил и венчал меня, нижайшую рабу, в беспамятстве, и венчал не по прави-

лам св. отец в ночи самую глухую полночь, и после того венчания привезли меня в дом к означенному мужу моему Василию Лукьянчикову, и от того волшебного напоения и доньне я при смерти, вся опухла и одряхла, руками и ногами не владею, и у того мужа жила во дворе только 20 недель»²⁰. Зрештою, чоловік вигнав нещасну жінку без грошей і речей, тож вона змушена була жебракувати. Євдокія просила знайти і допитати священика. Коли ж його викликали до архімандрита, то він усе заперечував. Згодом жінка забрала свою заяву, і невідомо, чим ця справа закінчилася.

26 січня 1744 р. козак Прилуцького полку Іван Новицький скаржився в Київську духовну консисторію на козака Івана, котрий, «приехавши в дом Новицкого в Монастырище, без бытности его ночью оную дочь его, Новицкого, своровал и из собою увел»²¹. Його дочка Ганна, за твердженням І.Новицького, була добровільно заручена з козаком Вакулою Зубом.

Селянка Парасковія Філіпова, яка втекла від поміщика Хрущова (імовірно, зі Слобідської України) у 1773 р. і перебувала на утриманні Києво-Печерської лаври, повідомила, що її силоміць видали заміж у 14 років²².

У 1778 р. у Катеринославській духовній консисторії розглядалася справа про насильне повінчання у слободі Берецькі Вершини священиком Іваном Татариновим малолітнього однодворця Володимира Беленкова з Марфою Багровою. Жінка була розлучена з першим чоловіком Пилипом Валовим. Викликаний до консисторії Татаринов повідомив, що 4 липня 1777 р. приїздив до нього однодворець слободи Берецькі Вершини Іван Беленко із сином Володимиром і привіз із собою тамтешніх мешканців Кузьму Семендяєва, Микиту Макарова, Павла Зеленіна, Тихона Юденка, Єпіфана Овсяникова і дівчицю Марфу Багрову. Просили його повінчати Володимира і Марфу, зазвичайши, що в них немає перешкод для укладання шлюбу: не перебувають у спорідненні, досягли шлюбного віку, виявили добровільне бажання пошлюбитися. Батько нареченої, Олексій Багров, підтвердив, що не примушував дочку виходити заміж. Однак сам на вінчанні не був, бо захворів; матері також не було через домашні клопоти. Батьків на вінчанні представляв брат матері нареченої – Кузьма Семендяєв. Він присягнув, що Марфа «с доброй воли, а не из принуждения замуж выходит»²³.

Викликаний до духовного суду Олексій Багров зізнався, що дочку свою видав заміж насильно. Він сказав, що пиячив у корчмі з Іваном Беленком, який і запропонував віддати дочку за його сина. І.Беленко відмовив, пояснивши тим, що священик не стане вінчати малолітнього хлопця з дорослою дівкою, «но он тот час ударил со мной об заклад с тем, что ежели священник откажется венчать, то он мне тогда две лошади даст, причем сказал мне: смотри, чтоб твоя дочь пошла за моего сына. На что я ему сказал, что дочь со мною спорить не будет и по-моему повелению пойдет, если же не пожелает пойти, то я лоша ему свое ставлю». Коли вони запитали у Марфи, то вона почала плакати і відмовилася виходити заміж. Тож батько лоша проспорив. Крім того, парафіяльні священики справді відмовилися вінчати неповнолітнього нареченого. Тоді Іван Беленко погодився відвезти наречених у слободу Шебелянку до священика Івана Татаринова. Олексій Багров, «в надежде, что тот священник венчать не станет оную дочь мою Марфу просил ее желания поехать в Шебелянку, а сам туда не ездил». Замість нього прибув брат Андрій Багров. Далі в консисторії вже свідчив Андрій Багров, який сказав, що священик Іван Татаринов, «видя женихово малолетство, венчать отказался, но как оные Беленков и Семендяев ему не знаю, что посулили, то он им обедни сказал приходит в церковь, где перед венчанием спрашивал поп पहले жениха, по доброй ли воли, и по любви ли понимает он девку Мар-

фу, и когда жених на то ничего не ответил, то дядя его Ивана Беленкова да Кузьма Семендяев научили его ответствовать»²⁴. Жінки також переконали Марфу визнати добровільність укладання шлюбу. Тож таку «добровільність пошлюблених» підтвердили в консисторії свідки: Гнат Беленко (брат Івана Беленка), Кузьма Семендяєв і Євдокія Даманова. У справі немає рішення духовного суду. Однак вона демонструє приклад пошлюблення дітей без їхньої згоди та вирішення долі наречених батьками.

9 березня 1799 р. Білгородська духовна консисторія прийняла до розгляду позов мешканця с.Проходи Харківського повіту Василя Білоусова, котрий скаржився, що селяни поміщика Олександра Сомова прийшли до нього в дім, узяли дочку Євдокію, повели до церкви й хотіли силоміць повінчати з Опанасом Михайловим. Однак священник, «видя таковое насилие и при том совершенно зная, что он, Афанасий, имеет у себя жену в живых, к обвенчанию не приступил»²⁵. Тоді всі поїхали в сусіднє село Наумівку, і там священник Никифор Косухін усе-таки обвінчав чоловіка й жінку. У консисторії, коли опитували всіх, хто був на вінчанні, виправдовувалися. Згодом Опанас Михайлов овдовів, тож тесть просив забрати першу заяву. Духовний суд визнав вінчання законним, проте зобов'язав перевінчатися у власній парафії.

Ще однією необхідною умовою для укладання шлюбу було отримання згоди батьків. Так, у січні 1763 р. у Чернігівській духовній консисторії покарали священника села Михайлівка Якова Павлова за повінчання пари без згоди батьків, під час посту (у грудні), «в полуночное время». До духовного суду скаржилася мати нареченої – Олена Райхова: ієрей підмовив повінчати її дочку Агафію з учителем Чернишевським. У консисторії Яків Павлов не визнав, що намовив пару повінчатися, наполягав на тому, що під час вінчання був тверезим і здійснив його 28 грудня (а не 3 грудня, як стверджувала О.Райхова). Духовна консисторія доручила розслідувати справу ієромонахові Єрофію та березнянському протопопові Якову Скобичевському. Зрештою, Якова Павлова було визнано винним у повінчанні незаконним шлюбом, у нього відібрали парафію, пономаря позбавили духовного звання, шлюб анулювали, «а игумена андронниковского Германа за несмотрительное его выдачу объявленному Чернышевскому венечной памяти велено: дабы он не чинил слабости приход тот Михайловский отобрать»²⁶.

У лютому 1774 р. у Чернігівській духовній консисторії розглядалася справа про повінчання мешканців села Тулиголов Глухівської сотні Ніжинського полку сина козака Семена Козя – Макара з Марією Лабутою. У консисторію скаржився Маріїн батько – Лаврін Лабута, який пояснював, що Семен засватав за сина його дочку «без воли и позволения моего». Молоді втекли і таємно повінчалися 3 лютого 1774 р. у с.Яцiani Путивльського повіту Севської єпархії, обряд здійснив священник Стефан Данилович. Консисторія доручила розслідувати справу про «неблагословенный брак» ієромонахові Іоасафові. На духовному суді Макар Козь пояснив, що його батько засватав за нього Марію, однак «после тех сговоров он, Макар, по согласию с оною девкою, видя, что оной отец, также и мать, уже раскаялись и не согласились совершению сего брака», тому молоді втекли і самовільно одружилися. Марія підтвердила слова Макара та скаржилася на батьків, котрі спочатку погодилися віддати її заміж, а потім передумали. Тому-то, мовляв, дівчина наважилася на втечу й одруження без їхньої згоди. Консисторія проаналізувала справу, виписала з Кормчої книги постанов вселенських соборів і Духовного регламенту покарання, яке чекало на тих, хто наважився одружитися без батьківського благословення. Зрештою було винесено рішення: «Макара с Марией брак есть нетверд», тому подружжя розлучили відповідно

до правила 30 Кормчої книги. Їм назавжди заборонено було одружуватися, а також накладено трирічну епитимію у віддалені монастирі. Було покарано і священика, який вінчав пару²⁷.

За вінчання дочки сотенного хорунжого Матвія Кардаша Анастасії з міста Воронкова із сином козака Дмитром Журбою, яке відбулося в іншій парафії і без дозволу батьків, священика Лук'яна Ващенка було вислано в монастир²⁸. Скаргу до Переяславсько-Бориспільської духовної консисторії подав батько нареченої.

7 березня 1777 р. дяк Кирило Тимофеев написав скаргу до Пирятинського духовного правління на священика села Білоусівка Григорія Ілліцького. Він пояснював, що одружений із Марією, дочкою Григорія. Тесть, невдоволений вибором дочки, звинувачував її в тому, що вона одружилася без батьківського благословення, і пропонував 100 руб. за те, щоби жінка залишила чоловіка та пішла в монастир спокутувати гріх. У позові на зятя Кирило Тимофеев ображав його і називав крадієм, а також звинувачував у тому, що з Марією він вінчався таємно й уночі. Своєю чергою, у скарзі до духовного правління священик Григорій Ілліцький іменував тестя наклепником і просив позбавити його дяківства²⁹. Рішення у справі відсутнє.

14 березня 1790 р. у Білгородській духовній консисторії прийняли до розгляду справу, передану з Катеринославської духовної консисторії, про примусовий шлюб Йосипа Жуковського з викраденою ним 20-літньою мешканкою міста Великі Будища Полтавського повіту Марією «без воли ея родителей». Повінчав пару священик Миколаївської церкви села Лихачівка Краснокутської округи Григорій Малкевський. Консисторія ухвалила рішення: «[...] таковое их бракосочетание по соборному установлению и святых отец учению, так же по Духовному регламенту, в коем о браке на листе 77 изображено, незаконно есть, и что они без воли родителей женились, то по 42-му правилу Василия Великого не есть без вины, но запрещение да примет»³⁰. Пару було розлучено, один рік їм обом заборонили причащатися. Священика ж Григорія Малкевського відправили на рік у монастир, де він мав читати псалми. Однак панотець написав скаргу до консисторії, що він, мовляв, пограбований розбійниками, зазнав від них побоїв і кривд, уже немічний, тож епитимії витримати не зможе.

У 1794 р. син київського купця, 26-літній удівець Федір Клехов звернувся до Київської духовної консисторії з проханням дозволити йому одружитися з дочкою поручика форштадта Опанаса Рибникова – Єфимією. Чоловік скаржився, що «отец мой, от которого я неоднократно испрашивал по долгу сыновскому на то благословения, киевский купец Григорий Кляха, единственно потому, что на девице из детей великороссийского народа воспрещает мне в том, позволяя жениться на какой ни есть только бы малороссиянке». Далі чоловік зауважував, що він був повнолітнім, мав власне житло, користувався правом другої гільдії київського купецтва, і на основі цього просив дозволу одружитися з Єфимією незважаючи на заборону батька. Консисторія у своєму рішенні, поміж цитатами зі Священного писання про відносини між батьками і дітьми, зазначала: «Просителю отказать, и при том внушить ему, что вступление в брак без согласия родителей есть совершенный знак непочитания оных, и нарушения должности сыновья»³¹.

У 1798 р. 26-літній офіцер-драгун російської служби Ксаверій Шанцбах одружився з дочкою поміщика Каєтана Закревського – Теклею без згоди і дозволу її батьків³². Він викрав дівчину вночі. Духовний суд постановив: повернути Теклю батькам.

У Слобідсько-Українській духовній консисторії у жовтні 1802 р. розглядалася справа про повінчання в Курській єпархії у селі Дунайки дівчи-

ці Анастасії без дозволу її батьків. Скаржився на панотця її тато – Прокіп Пінчуков. Він заявив, що «прошлого, 1801 года, в июле Ахтырского уезда помещика Петра Войновича крестьянин Яков Литвиненко, подхвата з дому его обывателя Пинчукова дочь его девицу Настасию, увез без ведома и позволения его обывателя к себе в дом, в хутор Сосонку, и поныне она дочь его Настасия находится совместно жительством с тем крестьянином Литвиненком, который называет ее законною женою». На духовному суді Яків Литвиненко підтвердив, що 23 липня 1801 р. у Миколаївській церкві села Дунайки Суджанської округи Курської губернії його з Анастасією повинчав священник Іоанн, прізвище якого не пам'ятає. Таким чином, вінчання відбулося без дозволу батьків, у чужій парафії та навіть в іншій губернії. Зі Слобідсько-Української духовної консисторії було надіслано запит у Курськ із метою розібратися і покарати винного священника, який повинчав мешканців не своєї парафії і без дозволу батьків, а також з'ясувати, чи був записаний шлюб у метричні книги. Допитані ієрей Іоанн Цебреньков і диякон Андрій Бородаєвський заявили, що вони не вінчали Якова й Анастасію. Диякон зазначив, що в липні 1801 р. чув від своїх домашніх, що батько священника Іоанна покійний Мойсей Цебреньков вінчав пару, а шлюб цей не записав у метричні книги. Імена ж подружжя він не пам'ятав. Зрештою, консисторія вирішила записати шлюб у метричні книги Охтирського духовного правління, де проживали Яків та Анастасія³³.

В умовах поступового запровадження кріпацтва укладання шлюбів між селянами ускладнювалося втручанням поміщиків. Ще у Русі князі влаштовували весілля своїм слугам. У Московії форми цього дійства були різними: «вивідна кунія» – плата наміснику, якщо дівчина виходила за межі громади або землі; «новожений убрус», коли виходила в тій же волості. Це особливо увиразнилося тоді, коли поширилося кріпосне право. Починаючи з XVII ст. наречена-селянка не могла перейти до іншого маєтку у зв'язку із заміжжям без сплати «виводу» – особливого податку на користь свого поміщика. У Соборному уложенні 1649 р. йшлося: «А будет которой помещик или вотчинник ис поместья своего или из вотчины, или чьи прикащики и сторосты крестьянских дочерей девок или вдов учнут отпускать итти замуж за чьих людей или за крестьян, и им тем крестьянским дочерям девкам и вдовам давать отпускные за своими или за отцов своих духовных руками, вперёд для спору. А вывод имати за те крестьянские дочери по договору. А что кто выводу возмет, и то в отпускных писати имянно»³⁴. Допоки «вивід» не перевищував 1–2 руб., він не надто ускладнював справу. Однак, коли землевласники підняли плату до 5 руб. за дівчат і до 10–15 руб. за вдів, це стало значною перешкодою на шляху укладання шлюбів³⁵.

У зв'язку з юридичним закріпленням кріпацтва, власники селян свавільно втручалися в їх сімейне життя. Передусім вони дбали про те, щоби не допустити втеч кріпачок. Тож поміщики заохочували шлюби між селянами власних маєтків і неохоче дозволяли «вивід» селянок. Якщо поміщицька вотчина була великою, то жінки мали більше можливостей для укладання шлюбів у її межах. У дрібних і черезсмужних помістях такі можливості були мінімальними. Вивід існував і при одруженні економічних селян (державних), коли вони укладали шлюб із дівчатами з палацових вотчин.

Траплялися випадки насильницького одруження землевласниками людей, які належали до різних соціальних груп, зі своїми підданими із метою збільшення їх чисельності³⁶. У 1775 р. у зв'язку з миром із Туреччиною Катерина II у числі різних пільг установила, «где в которой области империи нашей состоит запрещение вступать в брак без позволения губернского или

градоначальника, и за таковое дозволение собирается сбор, или деньгами или скотом, чрез сие всемилостивейше отрешаем таковое запрещение и сбор, и дозволяем всякому роду и поколению людей вступать в брак без подобного дозволения и платежа»³⁷. Але оскільки в документі не було чітко вказано, що скасовано вивідну плату, то місцями цей збір продовжував існувати. Наприклад, у Тверській і Смоленській губерніях за дівчат економічного відомства (тобто державних, а не поміщицьких) стягували 10 руб., а у палацових вотчинах – по 5 руб. Довідавшись про це, Сенат нагадав, що на основі маніфесту від 1775 р. шлюби укладалися без будь-яких стягнень (зборів). Однак, незважаючи на це, поміщики продовжували брати вивідні гроші, крім того, не лише призначали такий збір для дівчат, котрі виходили заміж в інші вотчини, а й деякі вимагали сплати і від своїх селян, що укладали шлюб. У 1817 р. з'явився указ, згідно з яким категорично заборонялося стягувати вивідні гроші з казенних і поміщицьких дівчат. Подекуди й особисто вільні селяни при укладанні шлюбів вимагали «виводу» за своїх дочок. Наприклад, в одній з волостей батьки стягували з нареченого за власну дочку від 15 до 150 руб.³⁸ Монастирські селянки, беручи шлюб із підданими інших володінь, виходили з-під власності і були зобов'язані оплачувати цей «вивід» грошима. Так, у 1785 р. ігумен київського Видубицького монастиря Ієронім надав дозвіл вийти заміж дівиці Агафії, яка одружилася з підданим іншого власника³⁹.

Слід зауважити, що у середині XVIII ст. українські селяни ще не були кріпаками, вони могли змінити пана, переселитися в інше село або податися на південь, за межі Гетьманщини. Українські землевласники, колонізуючи цілині землі, заохочували селян оселятися там, на деякий час звільняючи їх від податків. Юридично права селян на вільні переходи і землю поступово урізалися. Указом від 1727 р. центральна українська влада прийняла рішення, згідно з яким селянин, у разі переходу до іншого господарства, втрачав усі права на своє колишнє майно й одержував лише особисті речі. У 1738 р. російський уряд заборонив переходи селян між Слобідською Україною, Гетьманщиною й власне Росією⁴⁰. Гетьман К.Розумовський через масові втечі селян видав спеціальне розпорядження, що регулювало свободу пересування. Відповідно до нього, селянам, котрі змінювали власників, дозволялося забирати із собою лише особисті речі; землевласник не мав права приймати до себе селянина без письмової згоди його попереднього власника, який зобов'язаний був на вимогу давати таку згоду. Таким чином, укази К.Розумовського майже повністю скасовували можливість селянських переходів. У 1742 р. імператорським указом українцям було заборонено одружуватися з кріпосними дівчатами і жінками⁴¹.

Захищаючи привілеї козацької старшини, а також виходячи з інтересів російського уряду, Катерина II у 1763 р. підтвердила універсал К.Розумовського про заборону переходів селян в Україні. Поміщикам наказувалося без письмового дозволу не приймати селян, надавалося право повертати, заарештовувати і карати селян-утікачів.

Іноді ініціаторами порушення справи про вінчання своїх кріпаків у чужій парафії були їхні власники – поміщики, військові, колишня козацька старшина, якій указами Катерини II у жовтні 1781 р. було надано дворянську гідність, а через чотири роки в Жалуваній грамоті дворянству цей статус було остаточно узаконено. Поміщики давали дозвіл на одруження своїх селян, особливо кріпачок, адже коли вони виходили заміж за підданого іншого поміщика, то це була втрата кріпосної душі. Селяни через скрутне матеріальне становище, не маючи змоги сплатити «вивід», тікали від по-

міщиків і вінчалися в інших парафіях. Іноді самі ієреї були недостатньо за-конослухняними, вінчаючи наречених не зі своїх парафій, цим самим ідучи на свідоме порушення імперського законодавства та церковних настанов, найвірогідніше, із метою отримати певний матеріальний зиск за здійснення обряду вінчання. Причому такі факти не були поодинокими, адже те, що у документах нерідко зустрічаються прізвища одних і тих самих священиків, які вінчали чужих парафіян, засвідчувало, що вони, очевидно, сподівалися на безкарність. Освячуючи незаконні шлюби, парафіяльні панотці тим самим свідомо чи несвідомо сприяли їм та створювали для мирян можливості порушення шлюбно-сімейного законодавства.

Вінчати поміщицьких селян парафіяльні священики могли лише маючи письмові відпускні й «увольнення» від поміщиків. Це було підтверджено указами від 17 березня 1775 р. і 30 липня 1782 р., де наголошувалося «для опублікування священству с подписками о невенчании ни с кем, а особенно с помещичьими крестьянами удельных вдов и девок, без увольнительных писем от своих сельских старшин [...] коим всякому роду и поколению людей вступать в брачные союзы позволено, без платежа в казну выводных денег департамент оный предписал всем удельным экспедициям во владельческие селения удельных вдов и девок выпускать по обряду помещичьему, но брать согласие обеих сторон такого и из помещичьих деревень в замужество за удельных крестьян, буде же которая вдова или девка не взяв для выхода в замужество от мира письменного вывода, выдет в помещичье селение замуж, то удельная экспедиция имеет относиться к епархиальным епископам и требовать подтверждения приходских священников, чтоб без увольнительных от мира писем браков не совершали»⁴².

У жовтні 1800 р. було видано указ благочинним про заборону вінчати вдів і дівчат духовного відомства з поміщицькими селянами, якщо вони не мали «увольнительных писем» від сільських старост⁴³. Священики давали підписку духовному правлінню із зобов'язанням так не чинити. Цим самим ще раз було суворо заборонено вінчати наречених без дозволу поміщика – власника кріпаків. Це було пов'язане з посиленням політики закріпачення селян у Лівобережній та Слобідській Україні, яке юридично узаконили укази російського уряду від травня 1783 та 1796 рр.

16 квітня 1779 р. у Чернігівській духовній консисторії розпочався розгляд справи про повінчання священиком Іллінської церкви села Бучки Машівської протопопії Іоанном Красицьким кріпосної Ірини з «бродягою» Осипом Бондарем поміщика Івана Максимовича без його дозволу. У духовному суді ієрей виправдовувався, що ключник поміщика Михайло Умнов попросив його повінчати Ірину й Осипа, і надав підписку про те, що «она точно с дозволения его Максимовича венчаться, которую он, Красицкий, подлинно ответ и приложил»⁴⁴. Священик зобов'язаний був подати копію цієї розписки в консисторію. Чим завершилася справа невідомо.

Вінчати поміщицьких селян парафіяльні священики могли лише маючи письмові відпускні й «увольнення» від поміщиків. Однак, судячи зі скарг поміщиків, панотці нерідко порушували це правило. Зокрема, 30 червня 1774 р. поміщиця, генерал-майорша Анна Камечкова скаржилася до Пирятинського духовного правління на факт повінчання своєї селянки Катерини, яка втекла від неї, з прикажчиком сусіднього поміщика, священиком села Кроти⁴⁵. Через незавершеність справи (або ж незбереження рішення в архівному фонді) нам невідомо, чим ця справа завершилася.

Священик села Софіївка Єлисаветградського духовного правління Іоанн Іванчевський 10 листопада 1785 р., на сирному тижні, повінчав селянку Мо-

трону без відома її поміщика, майора Полтавського легкокінного полку Михайла Радивоевича. Таїнство було здійснене в каплиці слободи Чорби з поселемцем Іллею Бережником, підданим того ж офіцера. Про цей шлюб духовному правлінню стало відомо у березні 1786 р., тобто через чотири місяці після вінчання. Ієреєві Іоаннові Іванчевському було наказано негайно з'явитися до Слов'янської духовної консисторії, де йому зачитали вирок: відправити «[...] за его преступления в Пустынно-Николаевский Самарский монастырь с защением священнослужения и рукоблагославения на один год»⁴⁶.

У 1784 р. у Переяславсько-Бориспільську духовну консисторію надійшло донесення від ратмана Золотоніського магістрату Михайла Жеребецького на протопіпа Золотоніського духовного правління Петра Базидевича за здійснення обряду вінчання над його підданою селянкою без його згоди⁴⁷. На жаль, архівна справа без рішення.

2 грудня 1785 р. у Новгород-Сіверській духовній консисторії розпочався розгляд справи, надісланої з Глухівського духовного правління, про незаконне повінчання священником Преображенської церкви Василем Полошковським кріпачки поміщика Дергуна – Катерини Пастухової без його відома⁴⁸. Дівчина була обвінчана з глухівським міщанином на прохання матері, яка й звернулася до ієрея. Ця справа важлива для дослідників тим, що демонструє досить нестандартне мислення священника, його неприйняття норм російського законодавства, які поширювалися й на українські землі. Зокрема, у матеріалах розслідування йшлося, що «означенную девку Полошковский обвенчал без Дергунова позволения, рассуждая: что Дергун, хотя бы и подлинно написал ее по последней ревизии за собою в подсоседстве, то выходит ей в замужество по собственному ей желанию запрещать ему не следовало; ибо всемирнейшим ея императорского величества манифестом 17 марта 1775 года состоявшимся разрешено венчать в брак всякому роду и поколению людей без властительских дозволений; при том малороссияне, хотя и положены в подушный оклад, но, чтоб уже их могли считать владельцы, как Дергун, своими крепостными, и что их вдовы и девки выходят в замуж за того только, за коего им владельцы прикажут, а собственная их в том воля от них отнята, то о таких законах Полошковский не известен и Дергун оных в доношении не поименовал»⁴⁹. Ієрей також заперечив, що нібито за вінчання отримав 3 руб., сказавши лише, що «взяв небагато». Зрештою, справа закінчилася тим, що поміщик Дергун забрав назад свої претензії до священника.

У січні 1788 р. бунчуковий товариш Петро Тризна скаржився у Чернігівську духовну консисторію на священника села Бокланова Муравейка Чернігівського повіту Василя Вакуловського за повінчання без його дозволу селянки Васси Сердюкової. Жінка вийшла заміж за підданого титулярного радника Дем'яна Пустоту – Василя Шарварка⁵⁰. Архівна справа збереглася без рішення.

У 1792 р. із Могилянської духовної консисторії в Новгород-Сіверську духовну дикастерію надійшло повідомлення про повінчання священником села Німки Василем Романовським селянина-втікача Печоніна із селянкою Дорофеевою. Поміщик, бунчуковий товариш Степан Якимович, скаржився, що священник повінчав пару без його дозволу, і, до того ж, не мав «сведения о смерти первой Печонкина жены Елены»⁵¹. На духовному суді ієрей заперечував факт вінчання. Чим завершилася справа невідомо.

14 листопада 1793 р. до Пирятинського духовного правління надійшло «прошение» від поміщика прем'єр-майора Андрія Шостака із села Яцини з проханням покарати священника села Луговики Симеона Нестеровського за повінчання дочки його кріпака Федора Ігнатенка – Анни із селянином села Козлів Сидором Дубиною, який був парафіянином священника Івана Чернецького.

Наприкінці скарги Андрій Шостак зазначав: «И тем сделал лишением меня подданной моей немалую обиду [...]». Як бачимо, у цьому випадку ініціатором порушення справи був не ображений священик, а власник дівчини-кріпачки, який не давав дозволу на одруження своєї підданої і тим самим втратив кріпосну душу. При розгляді справи в духовному правлінні виявилися нові факти. Повітовий суддя Григорій Савицький, переглянувши ревізьку «сказку», виявив, що Анна Ігнатенко там записана під іменем Марфи. Викликаний до Пирятинського духовного правління священик Симеон Нестеровський заявив, що йому не було відомо про те, що Марфа належала прем'єр-майорові Андрієві Шостаку, адже вона вже декілька років проживала в селі Луговики у козака Петра Овенка і мала з ним спорідненість через свояцтво⁵².

До духовного правління були викликані свідки – козаки з Луговиків Артем Лещенко і Самійло Овенко. Вони заявили, що Марфа і дружина козака Петра Овенка Мотрона – родичі. Виявилося, що Марфина мати і Мотрона – рідні сестри. Мешкала ж Марфа у будинку Овенка з 1788 р., тобто вже 5 років. Дружина Петра Овенка – Мотрона повідомила, що Марфа справді є дочкою її рідної сестри Єфимії, котра була одружена з мешканцем села Яцин Федором Ігнатенком, підданим Андрія Шостака. Після смерті батьків малолітня Марфа проживала зі своїми старшими братами Євтихієм та Іваном. Однак у 1788 р., у зв'язку з неврожаєм і зростанням ціни на хліб брати не захотіли утримувати свою молодшу сестру. Через це вона змушена була шукати притулку в домі рідної тітки Мотрони в Луговиках. Згодом Мотрона усно домовилася з майором Андрієм Шостаком, що її племінниця буде жити в неї і там же в майбутньому вийде заміж. Це трапилося у червні 1793 р., коли Марфа повинчалася з Сидором Дубиною. Причому тітка Мотрона попереджала священика Симеона Нестеровського, що її небога належить Андрієві Шостаку, однак той погодився вінчати дівчину. Розглянувши справу, духовне правління прийняло рішення. Було визнано факт порушення священиком Симеоном Нестеровським шлюбно-сімейних приписів, адже він повинчав дівчину без дозволу її поміщика-власника. До уваги було взято свідчення Мотрони Овенко, котра заявила, що майор Андрій Шостак усно дозволив видати племінницю Марфу заміж. Тому вирок духовного суду був таким: «Премьер-майору Шостаку в претензии его до одного Нестеровского отказать [...]»⁵³.

Подібна скарга надійшла до Пирятинського духовного правління 3 березня 1794 р. від військового товариша Івана Бідного на священика села Каплинці Олександра Данилевського, який без його відома повинчав селянку-втікачку Ірину Герасименко з підданим колезького протоколіста Федора Корсуна Пантелеймоном Швейченком. На допиті в духовному правлінні Федір Корсун заявив, що Ірина належала Іванові Бідному, була дочкою покійного козака села Харківці Прокопа Герасименко. Він зауважував, що «[...] при сочинении ж последней ревизии неточно записана им, Бедным, в число подданных насильным образом и не надлежаще, но в 1784 году, когда последовал недород хлеба, и прочь с матерью своею уже умершею, братом прогнана, по чему скиталась по разным местам, в том числе в городе Пирятине в селе Белоцерковке, и в усовского казака Демьяна Ткаченка целый год не на глазах его Бедного проживала, и он, Корсун, своему человеку взять ее в замужество без всякого малейшего сомнения, позволил»⁵⁴. Розглянувши справу, духовне правління ухвалило рішення: відмовити Іванові Бідному в задоволенні його клопотання. Тож через шлюбні подробиці виявився факт незаконного приписування собі поміщиком селян.

Поміщик підпоручик Василь Богаєвський у 1794 р. скаржився імператриці Катерині II: «Прошлого, 1792 года, слободская моя крестьянка, дворо-

вая дівка Ефимія Зиновьева дочка, бежав, проживала Катеринославського наместничества Константиноградської округи в слободі поміщика Алімова Цыглевке, в якій будучи вийшла в заміжжя за опошненського жителя Прокопа Снегіря, з яким, приїждя на попереднє житище, але той чоловік помер, і вона, Ефимія, і в слід за ним бежала і в слободі поміщика Сахновського Богатую, в якій вийшла також в заміжжя за другого чоловіка Дмитрія Ткача, з яким приїждя в деревню мою Богаєвку якби для свідання з матір'ю». Схоплена Ефимія підтвердила, що два роки тому втекла від поміщика В.Богаєвського, вийшла заміж, і з чоловіком повернулася додому, але «оно́й чоловік мій не захотів бути з оного поміщика мого Богаєвського, остав мене, бежал, за яким вследствие и я також бежала, и шатаюсь по різних місцях, не могла його знайти и приїшла в слободу поміщика Сахновського Богатую, в якій заведомо беглою и з воли поміщика також вийшла в заміжжя за другого чоловіка, тамошнього жителя Дмитрія Баленка (у свідченнях В.Богаєвського виступає під прізвищем Ткач – *І.П.*)»⁵⁵. Рішення у цій справі не збереглося. Таким чином, Ефимія мала двох законних (!) чоловіків, у цьому були винні і священник, котрий її повінчав, порушивши всі правила, і поміщик Сахновський, який знав про її перше заміжжя.

Поміщик поручик Олексій Троїцький у «прошенні» до духовного правління від 3 травня 1798 р. писав: «Повета Пирятинського села Луговицкой священник Симеон, сего года после праздника Воскресенья, жительствующего в оном селе Луговицах подданного моего Никиты Дяди дочка дівку Марию, без ведома и позволения моего обвенчал с казаком того же села Онисимом Соколом. А чрез то лишился я подданной моей, и причинена мне обида. Для того духовного правления покорно прошу: за таков оного священника, обидный для меня поступок, поступить с оным по законам». Для з'ясування обставин священнику було наказано «всенепременно» з'явитися у духовне правління⁵⁶. І хоча рішення у цій справі відсутнє, однак у ній знову зустрічаємо ім'я священника села Луговики Симеона Нестеровського. Це дає підстави зробити висновок про те, що він неодноразово порушував шлюбно-сімейне законодавство, вінчаючи мирян не своєї парафії. Очевидно, ієрей свідомо йшов на такий крок, будучи переконаним у безкарності й маючи з того неабиякий матеріальний зиск. І подібні випадки, як свідчать документи, не були рідкістю.

У 1796 р. управитель вотчини князя Івана Трубецького у слободі Зиновенька Вовчанської округи Микола Кудрявцев поскаржився в Білгородську духовну консисторію на священника Федора Попова. Як виявилось, той «самовольно, без ведома сказанного господина моего, обвенчал» 2 червня 1796 р. поміщицького дворового Семена Космачова з Тетяною Громовою⁵⁷. Ієрей запевняв, що й гадки не мав про те, що поміщик був проти повінчання пари. Рішення духовного суду у цій справі нам невідоме.

12 серпня 1799 р. до Білгородської духовної консисторії звернулася мешканка хутора Пришиб Тетяна Зубкова, піддана поміщика Федора Важницького. Жінка скаржилася, що в лютому 1781 р. гостювала у Сумах – у шевця Зиновія та його дружини. Там її підпоїли, завезли в якесь село і без ведома поміщика й «против желания моего» повінчали з Василем Гутаренком. Тетяна Зубкова зауважила, що її чоловікові 55 років, він має трьох дітей, а також «сознался в своем искусстве еретическом» і в тому, що «имеет он опасную и неизлечимую болезнь». Тому жінка просила розлучити її з Василем, «с яким венчана она якби принужденно и насильно». Поміщик запевняв, що Тетяна Зубкова втекла від нього, прихопивши із собою деякі речі⁵⁸. Консисторія ухвалила рішення: чоловік і жінка повинні жити разом.

У травні 1800 р. до духовного правління надійшла скарга від священика села Поставмуки Іллі Максимовича: «Брак же обыкновенно совершаем быть должен в том приходе, коему принадлежит невеста, но коль Лубенского повета местечка Городища священник Батиевский, презирая сей обычай, прихожан моих жителей местной слободки обвенчал в сем году с своими прихожанами, и в своей церкви вдовую Марию Мерзлякову, и девку Александру Козаченкову с неизвестными мне людьми, то коим образом сии браки мне в метрическую книгу записывать духовного правления покорно прошу снабдить меня резолюцией»⁵⁹. Пірятинське духовне правління винесло суворе попередження ієрею містечка Городище Іванові Батієвському ніколи більше не чинити подібних протизаконних дій⁶⁰.

Очевидно, щоби запобігти незаконному шлюбові й не допустити вінчання власної кріпосної без його згоди, у 1801 р. до Новгород-Сіверської духовної консисторії звернувся поміщик села Багринівки Новгород-Сіверського повіту Андрій Рачинський, просячи, щоб «записанной по ревизии 795 года за ним, Рачинским, в селе Багриновке крестьянки его девки Анны ни с кем не венчали без владельческого свидетельства». 15 лютого того року консисторія наказала благочинному Павлові Галицькому: «Предписать вам и предписаться учинить ведомства своего священству притверждение означенной крестьянки господина Рачинского Анны без позволения его владельца ни с кем не венчать»⁶¹.

У листопаді 1801 р. поміщик Костянтин Богаєвський у скарзі на ім'я імператора Олександра І, поданий через свого повіреного Григорія Медяникова, із приводу перевінчання його селянки Феодори Шполи з казенним обивателем, мешканцем села Лихачівка Романом Даценком, без його волі і згоди, зазначав, що вінчав пару священик лихачівської Миколаївської церкви Григорій Малієвський. Викликаний до Харківської духовної консисторії панотець підтвердив, що здійснив обряд вінчання на прохання батька Феодори – Юфима Шполи, котрий запевнив його, що перед поміщиком сам буде відповідати, а також, «что и прежде он, Малиевский, таковые браки венчал без всякого от кого-либо прекословия»⁶². Юфим Шпола заперечував це, кажучи, що священик сам до нього звернувся, питаючи, чи не хоче його дочка повінчатися з Р.Даценком, та вимагав за вінчання 10 руб. При цьому Г.Малієвський запевнив Ю.Шполу, що нібито має право вінчати поміщицьких селян із казенними без відома поміщиків. Зрештою, консисторія ухвалила рішення: священика було оштрафовано на 10 руб., які були витрачені на допомогу сиротам і вдовам, а також закупівлю паперу для судових потреб. У 1803 р. ієрей помер, а штраф мали сплатити його нащадки⁶³.

13 червня 1802 р. колезький реєстратор Василь Агсаков скаржився у Харківську духовну консисторію: «Города Чугуева священник Фома Степурский собственную мою наследственную крепостную девку Ульяну, не известно мне почему перевенчал отставного казака Григория Сподина, почему я и лишился оной, в крайней мне обиду, поелику оная девка стояла шестидесяти рублей». В.Агсаков просив покарати ієрея. Розгляд справи затягнувся. У травні 1804 р. скаржник змінив своє рішення, заявивши, «что он, снисходя на просьбу священника Фомы Степурского, оставляет свою претензию, и просил оное дело предать вечному забвению». Відтак духовна консисторія ухвалила: «За примирением таковым дело оставить, считать решенным и положить в архив»⁶⁴.

У 1804 р. поміщик слободи Одринки Валківського повіту Іван Навроцький скаржився імператорові Олександрові І на священика харківської Дмитріївської церкви Петра Якубинського, який повінчав його селянку Марфу без згоди власника. Як виявилось, Марфа, удова з трьома дітьми, узявши

малолітнього сина Трохима втекла у Харків, де вийшла заміж за казенного обивателя Пилипа Кравця. Ієрей Петро Якубинський у духовному суді запевняв, що Марфа сказала, нібито вона вільна, і навіть має відповідне свідоцтво. Обиватель Петро Сокирка під присягою підтвердив, що розпитував багатьох людей, і всі вони підтвердили – жінка вільна. Однак вінчана пара була 8 липня 1802 р., а свідоцтво про шлюб виписане 25 листопада 1802 р. Отже, не було дотримано процедури вінчання – не проведено т.зв. шлюбний обшук. Консисторія ухвалила рішення: «Хотя и надлежало бы оштрафовать его, Якубинского, взысканием на вдов и сирот пяти рублей, но как он из числа вверенного вашему преосвященству духовенства уже выбыл, то и оставит сей штраф без взыскания с него»⁶⁵.

У XVIII ст. з'явилася нова умова для укладання шлюбу, запроваджена світським законодавством, коли згоду на одруження військовослужбовців мали давати їхні полкові командири⁶⁶. Це положення впливало не з права начальства влаштовувати шлюби, а з обов'язку держави опікуватися своїми підданими, дбати про їх добробут, і, водночас, підпорядковувати особисті інтереси службовим. Тож 1722 р. було офіційно оголошено про заборону під загрозою трирічних каторжних робіт флотським ґардемаринам укладати шлюб без дозволу начальства (1765 р. постанову було доповнено заборону давати дозвіл на шлюб ґардемаринам, котрі не досягли 25-річного віку)⁶⁷. У 1744 р. було запроваджено обмеження для укладання шлюбів чинів ландміліції, 1764 р. – для деяких армійських полків, 1766 р. – для кавалерії. Підставою для такого нововведення стала «ежедневная практика», згідно з якою констатували, «сколь много добрых, молодых офицеров от причины таковых браков в кость прихоят»⁶⁸. За шлюб, укладений без дозволу, військові піддавалися дисциплінарним стягненням. До того ж, обов'язкову згоду батьків на шлюб сина-військовослужбовця ніхто не скасовував.

Ще однією причиною отримання дозволу начальства на шлюб була небезпека двоєженства. Так, указ Синоду від 13 травня 1798 р. ще раз підтвердив: «Полковым священникам накрепко смотреть за ними (офицерами – *І.П.*), дабы не венчали никого, кроме одних полковых, да и тех не иначе, как с письменного командиров позволения, и справясь прежде с полковыми списками, не имеет ли кто в живых жены?»⁶⁹. У 1800 р. було навіть оголошено указ, відповідно до якого ґенерали, штаб- та обер-офіцери мали клопотатися про «высочайшее соизволение на брак»⁷⁰, тобто отримувати згоду імператора. Однак у 1808 р. цю норму було скасовано.

12 червня 1812 р. з'явився сенатський указ «О признании браков солдатских вдов, совершенных без надлежащего удостоверения о смерти мужей их незаконными, а детей в сих вторых браках прижитых принадлежащими воинскому ведомству»⁷¹. Другі шлюби жінок, які лише на основі чуток про те, що їхні чоловіки загинули або померли, наважувалися виходити заміж, оголошувалися незаконними. При цьому відновлювалися перші шлюби. У фонді «Фортеця святої Єлизавети», що зберігається в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В.Вернадського, містяться численні рапорти командирів рот і команд Ніжинського полку київського ґарнізону від 1762 р. про дозвіл на одруження нижчих чинів⁷².

Обов'язковою умовою для укладання шлюбів канонічне право визначало згоду самих наречених та їхніх батьків. Примусові шлюби розривалися, а їх ініціатори каралися. У Російській православній церкві у XVIII ст. незгода батьків на шлюб дітей уже не вважалася підставою їх скасування. Батьки могли відмовити доньці у посагові, позбавити її спадщини, однак розірвати шлюб змоги не було. Тож у цей час відносини батьків і дітей, які до цього

будувалися на безумовному підкоренні, зазнали змін. Можливості батьків на власний розсуд улаштовувати шлюби своїх дітей суттєво обмежилися. Відтепер бажання других ставилося вище волі перших, що завдавало удару по віковій російській традиції покірності дітей батькам. На початку XVIII ст. до офіційних чинів церковного вінчання було внесене запитання про згоду наречених на шлюб. У XVIII ст. світська влада втрутилася в компетенцію православної церкви у шлюбно-сімейних справах, запровадивши шлюбну присягу для батьків. Крім того, згоду на шлюби селян мали давати поміщики, а військових – їхні командири.

¹ *Бродель Ф.* Что такое Франция? / Пер. с фр. – Москва, 1994. – Кн.1: Пространство и история. – С.84–85.

² *Владимирский-Буданов М.Ф.* Обзор истории русского права. – К., 1909. – 699 с.; *Загоровский А.И.* О разводе по русскому праву. – Х., 1884. – 490 с.; *Его же.* Курс семейного права. – Одесса, 1902. – 460 с.; *Неволин К.А.* История российских гражданских законов. – Санкт-Петербург, 1857. – Т.І. – 456 с.; *Оришанский И.Г.* Исследования по русскому праву, обычному и брачному. – Санкт-Петербург, 1879. – 453 с.; *Латкин В.Н.* Учебник истории русского права периода империи (XVIII и XIX ст.). – Санкт-Петербург, 1899. – 532 с.

³ *Бердников И.С.* Краткий курс церковного права. – Казань, 1888. – 483 с.; *Павлов А.С.* 50-я глава Кормчей книги как исторический и практический источник русского брачного права. – Москва, 1887. – 452 с.; *Его же.* Брачное право православной церкви // Богословский вестник. – 1901. – №4. – С.597–616; №5. – С.1–29; №6. – С.253–283; *Горчаков М.И.* Церковное право. Краткий курс лекций. – Санкт-Петербург, 1909. – 338 с.; *Суворов Н.* Учебник церковного права. – Москва, 1912. – 531 с.

⁴ *Левицкий О.* Черты семейного быта в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. // Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссиею для разбора древних актов. – К., 1909. – Ч.ХVIII. – Т.ІІІ: Акты о брачном праве и семейном быте в Юго-Западной Руси в XVI–XVII вв. – 120 с.; *Его же.* Обычные формы заключения браков в Южной Руси в XVI–XVII ст. // Киевская старина. – 1900. – №1. – С.1–15; *Лебедев А.* О брачных разводах по архивным документам Харьковской и Курской духовных консисторий // Чтения в Императорском обществе истории и древностей российских. – 1887. – Кн.2. – С.1–31; *Ефименко А.* Исследования народной жизни. Обычное право. – Москва, 1884. – Вып.І. – 382 с.; *Фотинский О.* К характеристике семейных и общественных отношений казачества в последние годы существования Сечи Запорожской // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. – 1901. – Кн.15. – С.3–13.

⁵ *Цатурова М.К.* Русское семейное право XVI–XVIII вв. – Москва, 1991. – 112 с.; *Миронов Б.Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – Санкт-Петербург, 1999. – Т.1. – 548 с.; Т.2. – 566 с.; *Лещенко В.Ю.* Русская семья (XI–XIX вв.). – Санкт-Петербург, 2004. – 608 с.

⁶ *Левшин Е.М.* Становление и развитие брачно-семейного законодательства в дореволюционной России: Дис. ... канд. юрид. наук. – Нижний Новгород, 2003. – 273 с.; *Нижник Н.С.* Правовое регулирование брачно-семейных отношений в контексте эволюции государственно-правовой системы России, IX–XX вв.: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Санкт-Петербург, 2003. – 492 с.

⁷ *Маслійчук В.* Дев'янтна поведінка жінки на Слобожанщині у 80-х – 90-х рр. XVIII ст. (за матеріалами повітових судів Харківського намісництва) // Соціум: Альманах соціальної історії. – 2005. – Вип.5. – С.197–215; *Його ж.* Насильство в родині на Лівобережній та Слобідській Україні у другій половині XVIII ст. // Там само. – 2007. – Вип.7. – С.243–263; *Суліма М.М.* Грѣхи розмаїтї: епитимійні справи XVII–XVIII ст. – К., 2005. – 256 с.

⁸ Цит. за: *Владимирский-Буданов М.Ф.* Хрестоматия по истории русского права. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1899 – С.421.

⁹ Статут Великого княжества Литовского 1529 года. – Минск, 1960. – С.156.

¹⁰ *Левицкий О.* О семейных отношениях в Юго-Западной Руси в XVI–XVII веках // Русская старина. – 1880. – №11. – С.558.

¹¹ Цит. за: *Нижник Н.С.* Русское семейное право (досоветский период). – Челябинск, 1999. – С.53.

¹² *Никольский В.Н.* Обзор главнейших постановлений Петра I-го в области личного и семейного права. – Ярославль, 1857. – С.103.

- ¹³ Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗРИ). – Т.VII. – №4406.
- ¹⁴ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). – Ф.679. – Оп.13. – Спр.55. – Арк.1–1 зв.
- ¹⁵ Там само. – Ф.1462. – Оп.2. – Спр.8. – Арк.46; Спр.9. – Арк.30; Спр.10. – Арк.43.
- ¹⁶ Там само. – Спр.8. – Арк.2–2 зв.
- ¹⁷ Там само. – Ф.679. – Оп.13. – Спр.55. – Арк.2–2 зв.; Оп.1. – Спр.865. – Арк.1.
- ¹⁸ Центральний державний історичний архів України, м.Київ (далі – ЦДІАК України). – Ф.2011. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.1–1 зв.
- ¹⁹ Там само. – Спр.3. – Арк.1.
- ²⁰ Лебедев А.С. Сведения о некоторых архивах духовного ведомства в губерниях Курской и Харьковской. – Х., 1902. – С.116–117.
- ²¹ Институт рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф.2. – Спр.6838. – Арк.1.
- ²² ЦДІАК України. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.7137 – Арк.9.
- ²³ Державний архів Дніпропетровської області. – Ф.104. – Оп.1. – Спр.30. – Арк.10.
- ²⁴ Там само. – Арк.10–13 зв.
- ²⁵ ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.4624. – Арк.1.
- ²⁶ ДАЧО. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.838. – Арк.1 зв. – 41.
- ²⁷ Там само. – Спр.1105. – Арк.2–13.
- ²⁸ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1288. – Арк.4.
- ²⁹ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО). – Ф.801. – Оп.1. – Спр.558. – Арк.1–3 зв.
- ³⁰ ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.1785. – Арк.14.
- ³¹ Там само. – Ф.127. – Оп.188. – Спр.69. – Арк.1–3.
- ³² Там само. – Ф.2227. – Оп.1. – Спр.39. – Арк.20.
- ³³ Державний архів Харківської області (далі – ДАХО). – Ф.40. – Оп.2. – Спр.345. – Арк.1 зв. – 10.
- ³⁴ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1188. – Арк.1.
- ³⁵ Там само. – Спр.1149. – Арк.1.
- ³⁶ Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної, Слобідської та Південної України // Історія українського селянства. – К., 2006. – Т.1. – С.254.
- ³⁷ ПСЗРИ. – Т.XX. – №14275.
- ³⁸ Семевский В.И. Домашний быт и нравы крестьян во второй половине XVIII века // Устои. – 1882. – №2. – С.77.
- ³⁹ ЦДІАК України. – Ф.130. – Оп.2. – Спр.651. – Арк.3, 5, 7.
- ⁴⁰ Козут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760–1830. – К., 1996. – С.44.
- ⁴¹ ЦДІАК України. – Ф.1717. – Оп.1. – Спр.747. – Арк.1.
- ⁴² ДАЧО. – Ф.679. – Оп.13. – Спр.55. – Арк.4 зв. – 5.
- ⁴³ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1502. – Арк.1; ЦДІАК України. – Ф.2012. – Оп.1. – Спр.140. – Арк.31.
- ⁴⁴ ДАЧО. – Ф.679. – Оп.1. – Спр.1182. – Арк.9–9 зв.
- ⁴⁵ Там само. – Арк.9.
- ⁴⁶ Державний архів Одеської області. – Ф.37. – Оп.1. – Спр.174. – Арк.6.
- ⁴⁷ ЦДІАК України. – Ф.990. – Оп.1. – Спр.1723. – Арк.6.
- ⁴⁸ ДАЧО. – Ф.712. – Оп.1. – Спр.14. – Арк.8.
- ⁴⁹ Там само. – Арк. 25–25 зв.
- ⁵⁰ Там само. – Ф.679. – Оп.4. – Спр.440. – Арк.1.
- ⁵¹ Там само. – Ф.712. – Оп.1. – Спр.165. – Арк.6.
- ⁵² ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1149. – Арк.1–9.
- ⁵³ Там само. – Арк.14–26.
- ⁵⁴ Там само. – Спр.1187. – Арк.1–6.
- ⁵⁵ ДАХО. – Ф.284. – Оп.2. – Спр.357. – Арк.1–3 зв.
- ⁵⁶ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1331. – Арк.1–2.
- ⁵⁷ ЦДІАК України. – Ф.2009. – Оп.1. – Спр.3725. – Арк.1.
- ⁵⁸ Там само. – Спр.2167. – Арк.1–17.
- ⁵⁹ ДАПО. – Ф.801. – Оп.1. – Спр.1475. – Арк.1–8.
- ⁶⁰ Литвин В.М., Мордвінцев В.М., Слюсаренко А.Г. Історія України. – К., 2008. – С.445.
- ⁶¹ ДАЧО. – Ф.712. – Оп.1. – Спр.284. – Арк.1–3.
- ⁶² ДАХО. – Ф.40. – Оп.2. – Спр.260. – Арк.12.

- ⁶³ Там само. – Арк.14 зв. –15.
⁶⁴ Там само. – Спр.370. – Арк.1–6.
⁶⁵ Там само. – Спр.575. – Арк.13.
⁶⁶ ПСЗРИ. – Т.V. – №2762.
⁶⁷ Там же. – Т.VI. – №3937.
⁶⁸ Там же. – Т.XVI. – №12289.
⁶⁹ Там же. – Т.XXV. – №18521.
⁷⁰ Там же. – Т.XXVI. – №19244.
⁷¹ Там же. – Т.XXXII. – №25114.
⁷² ІР НБУ. – Ф.IX. – 1648–1657. – Арк.20.

A consent fiancees, parents, squires, commanders of soldieries, as a condition of celebration of marriage in the XVIII century is analyzed in the article. The intervention of State in jurisdiction of Church (in particular, introduction of marriage oath for parents) is analyzed. The author emphasizes that consent for marriage was the method of the state adjustment and interference into marriage-domestic relations of laymen.

О.А.Лукашевич*

БЮРОКРАТИЧНИЙ ІНТЕЛЕКТ НА СЛУЖБІ В ГУБЕРНСЬКОМУ УПРАВЛІННІ XVIII ст. (ПРИМУС ДО ТВОРЧОСТІ)

Статтю присвячено вивченню інтелектуального потенціалу губернського чиновництва XVIII ст. Автор на великому історико-літературному матеріалі показав, що бюрократична система управління примушувала провінційних державних службовців до творчості. Проте результати їх досліджень не завжди застосовувалися на практиці.

Аналізуючи петровські перетворення, В.О.Ключевський звернув увагу на суперечливі методи їх проведення: «Він (Петро I – О.Л.) сподівався грозою влади викликати самодіяльність у поневоленому суспільстві [...], хотів, щоб раб, залишаючись рабом, діяв свідомо і вільно. Спільна дія деспотизму і волі, освіти та рабства – це політична квадратура кола, загадка, що розв'язувалася в нас із часу Петра два століття і досі нерозв'язана»¹. Ємне за змістом спостереження ми використовуємо як своєрідну формулу для вивчення інтелектуального потенціалу губернського чиновництва, затребуваного урядом під час реформування обласного державного управління в останній чверті XVIII ст. Із цією метою розглянемо здатність чиновників до творчості у процесі роботи над удосконаленням діловодства, діловою документацією – головним носієм соціальної інформації, що становить основу державного керування та визначає його ефективність.

Відправним, на нашу думку, є положення, відповідно до якого всі рівні історичного процесу органічно пов'язані між собою, утворюють певний тип культури – структурно-функціональну єдність і взаємодію типологічних та історичних елементів, що розвиваються у закономірно обумовленому напрямку в даному місці і часі². Граничне узагальнення організації всіх сторін громадського життя являє собою її форму або структуру, єдину базову модель діяльності, а, значить, основний метод пояснення. Відношення окремих сфер історичного буття до типу культури діалектично розгортається як протиставлення одиничного, специфічного – загальному, де останнє виступає законом виникнення першого.

* Лукашевич Олександр Анатолійович – канд. іст. наук, старший викладач кафедри економічної теорії і права Кіровоградського національного технічного університету.